УДК 23/28: 615.015: 371.32

Ханстантинов В.О.

ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЇ В ШКОЛІ І ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Стаття присвячена проблемам вивчення релігії в школі. Проаналізовано формування толерантності в контексті релігієзнавчої освіти учнів.
Ключові слова: *школа, освіта, релігія, толерантність.*

Статья посвящена проблемам изучения религии в школе. Проанализировано формирование толерантности в контексте религиоведческого образования учеников.
Ключевые слова: *школа, образование, религия, толерантность.*

The article is devoted to the problems of study of religion at school. Forming of tolerance is analysed in the context of religious education at school.
Key words: *school, education, religion, tolerance.*

Розвиток якостей толерантної особистості засобами освіти – це одне із важливих її завдань, що об'єктивно постає у процесі зміцнення в нашому суспільстві демократичних засад, цінностей плюралізму, яка готує молодь до самостійної продуктивної життєдіяльності в умовах світу, що глобалізується. Неабиякої актуальності останніми роками набула проблема формування культури толерантності молодої особистості у зв'язку з вивченням курсів релігієзнавчого спрямування, зокрема, християнської етики та культури.

Різних аспектів даної проблеми у своїх дослідженнях торкалися такі вчені, як І. Бех, О. Сухомлинська, М. Кудряшова, Т. Седих, Т. Длінна, М. П'ятак, О. Гузик, И. Лавриченко, І. Понкін. Практичним досвідом викладання курсу християнської етики ділилися на сторінках періодичних педагогічних виданнях М. Боєчко, Г. Самолюк, Л. Метлицька, Л. Хабайлюк, О. Голубець та інші. В той же час ще недостатньо висвітлене питання чіткого розмежування змісту власне релігійного і релігієзнавчого компонентів, розвитку толерантності у процесі ознайомлення з навчальним матеріалом.

Метою даної статті є розгляд співвідношення релігійного та релігієзнавчого компонентів освіти в контексті реалізації одного із виховних її завдань – формування толерантної особистості.

Важливою прикметною рисою трансформації системи освіти всієї постсоціалістичної доби є, в тому числі, зміна світоглядної парадигми змісту дисциплін суспільно-гуманітарного циклу. На рівні державної політики цей стан освіти закріплений Указом Президента України від 21 березня 2002 року № 279 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Це дозволило освітянам не лише ознайомлювати учнів із раніше невідомими або табуйованими колишньою владою матеріалами, але й водночас поставило перед ними як невідкладне питання, як вміло оперувати з ними та коректно викладати їх, як застосовувати властивий їм виховний потенціал для розвитку особистості учня, розуміючи при цьому, що школа є далеко не єдиним джерелом інформації і впливу на його свідомість.

Опираючись на попередній досвід факультативного викладання предметів релігієзнавчого спрямування, накопичений у ряді областей, починаючи з 2005-2006 н. р. з шостого класу у школах України запроваджується курс «Християнська мораль та етика». Інститутом проблем виховання АПН України були розроблені Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах» [1]. Необхідність запровадження їх пояснювалася корозією духовних цінностей, занепадом моралі й культури, меркантилізацією життя і пропагандою насилля. Однією з цілей вивчення предметів духовно-морального спрямування було названо «формування шанобливого ставлення до носіїв відмінних від власної культури і традицій, уміння жити і творити в сучасному полікультурному та поліконфесійному глобалізованому світі,

готовності поважати право кожного на свободу совісті» [2, с. 13], тобто формування культури толерантності.

Зазначене завдання набуває особливої актуальності з огляду на те, що українське суспільство є поліконфесійним. За часів незалежності відбулося стрімке зростання кількості релігійних організацій усіх конфесійних напрямів, коли незважаючи на свій «переважно загальнодекларативний характер» [3, с. 160] Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. на ділі забезпечив свободу совісті, яку класик сучасної політичної науки Джон Роулз вважає базовою, що має пріоритет щодо інших свобод [4, с. 212]. Факт поліконфесійності не тільки спонукає до формування у молодої людини принаймні терпимого, шанобливого ставлення до представників різних вірувань, але й вимагає при цьому враховувати конкретні умови того чи іншого регіону. Ясна річ, Крим відрізняється від Закарпаття, а Донбас – від Галичини. Приміром, сьогодні на території Миколаївської області зареєстровано 490 релігійних організацій, 29 конфесійних напрямів і течій. Для порівняння: у 1990 році релігійна мережа охоплювала 79 громад, що належали до 4 конфесій [5, с. 245]. Географія релігій кожної області, а у деяких випадках і окремих районів, має свої суттєві відмінності. Ознайомлення учнів із ними так само необхідно, як і вивчення конфесійної карти держави загалом, адже йдеться про повсякденне їх оточення, про реальну (а не уявну чи віртуальну) практику їх соціальних контактів, про досвід (позитивний або негативний), який вони при цьому набувають і який визначатиме у подальшому лінію їхньої життєвої поведінки сильніше за будь-яких абстрактних словесних настанов.

Необхідність долучення державної системи освіти до навчання і виховання духовно-моральних цінностей, притаманних релігії, добре усвідомлюється в країнах усталеної європейської демократії, які законодавчо закріпили світський характер держави, освіти, суспільного виховання. Не випадково, що й Міжнародна комісія з освіти для XXI ст. ЮНЕСКО у 1997 році акцентувала важливість викладання знань про релігію як запоруки соціальної гармонії: «Саме в школі слід пояснювати молоді історичну, культурну і релігійну основу різних ідеологій, з якими вона зустрічається у суспільстві, за місцем проживання або у класі» [3, с. 145].

Значно збільшилась кількість тих, хто вважає себе віруючим. Можна констатувати, що виросло нове покоління лояльно налаштованих до релігії людей. Так, за підсумками нашого опитування студентів ряду університетів Миколаєва, на питання «Чи вважаєте ви себе віруючим?» вибрали варіант відповіді «Я віруюча людина» – 40,2 %, «Я радше віруючий, ніж невіруючий» – 41,3 %, в той час як – «Я невіруюча людина» лише 4,3 %. Отже, є об'єктивна суспільна потреба в формуванні у молоді прийнятних засад її соціальних компетентностей стосовно сфери релігії і церкви, що дозволило б їй правильно обирати свій шлях до справжніх духовних висот, уникаючи фальшивих спокус або навіть загроз власному повноцінному життю з боку новоявлених пророків на кшталт лідерів сумнозвісного «Білого братства».

За короткий час суттєво змінилося ставлення до релігії та церкви – дані соціологічних опитувань регулярно фіксують найвищий (поміж інших соціальних інститутів) рівень довіри до них. Проте слід зауважити, що сам по собі високий рівень довіри, що фіксується, автоматично не гарантує від сплесків міжрелігійної ворожнечі і, відповідно, – від спроб, наприклад, з боку деяких радикальних політиків спрямовувати її у антисуспільних цілях. Рівень довіри означає, що певний прошарок населення симпатизує, підтримує «свою» релігійну течію, в той час як до інших ставиться, принаймні, нейтрально. За даними нашого опитування, якщо до православних церков, зареєстрованих в Україні, абсолютна більшість респондентів ставиться цілком позитивно, то «з підозрою» до представників іудаїзму – 14,7 %, ісламу – 15,4 %, протестантів – 23,6 %, нетрадиційних вірувань – 21,5 %. А про своє «вороже ставлення, відкриту конфліктну позицію» заявили щодо іудеїв і мусульман по 8,4 %, до представників неорелігій – 11,8 %.

Складним питанням, що викликає дискусію між фахівцями, є зміст предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах. Так, Т.Н. Сєдих фактично наполягає на активній взаємодії держави і православної церкви у вихованні духовного світу людини [6, с. 33], а значить, і на теїстичному змісті релігієзнавчої освіти. Інша російська авторка взагалі пропонує план проведення уроку за безпосередньої участі священика [7]. Аналогічні підходи представлені у методичних матеріалах українських авторів М. Боєчко, Г. Самолюк, Л. Хабайлюк, О. Голубець, що побачили світ останнім часом на сторінках вітчизняних педагогічних видань «Позакласний час», «Дитячий садок». З іншого боку, О. Сухомлинська вважає, що власне теїстичний зміст морально-духовного виховання має обмежуватися діяльністю всередині Церкви, в той час як система державної шкільної освіти повинна бути послідовно зорієнтованою на світський характер [8, с. 6].

На наш погляд, при розв'язанні цього питання слід виходити як з необхідності для молодої людини забезпечити у подальшому вільний усвідомлений вибір нею свого ставлення до релігії, так й з потреби формування доброзичливого відношення до світоглядної позиції інших людей – носіїв несхожих релігійних переконань. Деталізуючи цей підхід, висловимо такі міркування. Зважаючи на величезний духовний потенціал, властивий релігії, наприклад, християнству, суспільство не може не бути зацікавленим у прищеплені

підростаючому поколінню одвічних моральних чеснот і цінностей, що апелюють до авторитета духовного Абсолюта. На наш погляд, успішно протистояти негативному впливу антигуманних, аморальних спокус із боку сучасного суспільства, де все продається і все купується за гроші, без і поза опори на вищий, не від світу цього, Авторитет, неможливо. У нас немає ілюзій стосовно того, що вивчення релігії може стати панацеєю для всіх від проявів антисуспільної поведінки. Але ми впевнені, що питома вага тих, хто внаслідок різних причин схильний до них, все ж таки зменшується по мірі засвоєння релігійних цінностей і норм. І хоча ідея щодо такої корисності релігії далеко не нова (вона, як відомо, висловлювалась ще французьким просвітником-атеїстом Вольтером), її справедливість підтверджується не на рівні державної статистики, а життєвими долями окремих людей, для котрих саме знайомство з Богом стало поворотним пунктом на шляху до гармонії із собою і з суспільством.

У зв'язку зі зазначеним постає питання стосовно місця і ролі саме школи, вчителя в цьому процесі. Нам видається, що не вони мають бути безпосередніми суб'єктами власне релігійного навчання і виховання. По-перше, це не є їхнім суспільним призначенням, хоча б з огляду на те, що чинні норми Конституції та законів України не передбачають цього. По-друге, робити це в умовах сьогодення необхідно не лише делікатно, а, й насамперед, фахово, з глибоким знанням різноманітних теологічних дисциплін і тому зазначена функція має бути справою церкви. По-третє, варто пам'ятати про принцип свободи совісті як основу світоглядної автономії особистості, що дозволяє їй самій формувати переконання – надійний фундамент її мислення і поведінки. Загальновідомо, що ніхто і ніщо замість людини не здатен сформувати її життєві принципи і світоглядно-етичні переконання. До речі, й традиції православ'я, наприклад, не передбачають насильницького воцерковлення, залишаючи врешті-решт за самою людиною право на її вільний вибір, але інформуючи її про наслідки такого вибору – спасіння душі або загибель її разом із дияволом. Отже, ми доходимо висновку, що шкільна освіта не повинна підміняти функції релігійно-церковних об'єднань. На неї мають бути покладені інші завдання.

Школа покликана готувати особистість до самостійного життя у суспільстві – це аксіома. В ньому діють численні конфесії, різні релігійні спільноти. В повсякденному побуті, народних традиціях, святах, звичаях, в культурі і мистецтві, в мові й політиці – тобто, практично в кожній клітині суспільного організму представлені безпосередньо або ж символічно ознаки релігійної присутності. Знайомити із історико-культурологічним аспектом традиційної, домінуючої в регіоні релігії, висвітлювати роль і місце її в житті народу, показувати на конкретних прикладах минулого служіння церкви патріотичним цілям, пояснювати глибокий зміст і життєстверджуючий смисл релігійних моральних імперативів – все це може і покликана робити школа, що власне і знайшло втілення у програмах з «Основ християнської моралі» (автор О. Гузик) [9] і з «Основ християнської культури» (автор І. Кущак) [10].

І все ж, аналізуючи цілі і зміст релігієзнавчої освіти у школі, ми маємо відмітити, що якось осторонь опинилась одна важлива ділянка її – йдеться про ті питання, які пов'язані із філософськими підвалинами релігійної віри і людського буття у світі: Хто ми і яке наше призначення в світі? Куди крокуємо життєвими шляхами і що кожного з нас очікує? Якою є відповідь людини віруючої і невіруючої на виклик неминучої Смерті? Що дає безпосередньо конкретній людині, у тому числі й молодій, віра, якщо вгледітися в більш далеку, ніж звичайний людський вік перспективу?

Цей перелік питань, над якими замислюється кожна людина, кожне нове покоління, можна було б продовжувати і продовжувати, адже у певному смислі він є невичерпним (у зв'язку із змінами у суспільстві, у духовній атмосфері, що складається на конкретному історичному етапі і що по-своєму акцентує ті чи інші грані одвічних світоглядних проблем) і в той же час він є доволі обмеженим, адже торкається незмінних векторів пошуків людиною її місця у світі. Шкільна освіта нагромадила цікавий досвід використання у навчальному процесі різноманітних діалогових, дискусійних, творчих форм, позбавлених духу авторитарності взаємин між вчителем і учнем – все це є найбільш доречним, коли йдеться про вивчення філософсько-світоглядної проблематики. Не нав'язувати учню якусь точку зору, а запрошувати його до співучасті в її обговоренні, до співпошуку в її вирішенні, пробудити в ньому бажання і внутрішню потребу думати про себе і для себе, а не для батьків, вчителів чи для оцінки (яка, на наш погляд, у даному разі є недоцільною) – кардинальне завдання цієї складової релігієзнавчої освіти у школі. Ясна річ, що дана складова вимагає певного життєвого досвіду і повинна завершувати весь цей навчальний курс.

Важливою особливістю змісту предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах має бути націленість їх на формування доброзичливого відношення до світоглядної позиції інших людей – носіїв несхожих релігійних переконань. При цьому слід виходити з того, що «передумовою встановлення доброзичливих толерантних цивілізованих взаємовідносин між громадянами, що мають різні світоглядні погляди, є дотримання у повному обсязі принципу свободи совісті» [11, с. 29] Реалізація його не-

обхідна не тільки заради забезпечення демократичних прав і законності, плюралізму і взаємної поваги в суспільстві, але й – в ім'я самостійності і відповідальності кожного за свої вчинки та дії.

В умовах поліконфесійного, багатоетнічного суспільства, яким є українське, принцип свободи совісті виступає як один із базових для підтримання загальнонаціональної згоди і суспільно-політичної стабільності, як законодавче підґрунтя толерантності, без і поза якої неможлива єдність багатоманітності. Але поняття толерантності не зводиться лише до терпимості до Інакшості, до готовності сприймати Іншого таким, як він є. Це не суто пасивне, байдуже ставлення до чужих поглядів, переконань, соціально-духовних практик. Для кращого розуміння сутності толерантності звернемося до її філософських підвалин – концепції комунікативного дискурсу К.-О. Апеля і комунікативної дії Ю. Хабермаса. Сучасний німецький філософ Карл-Отто Апель, зокрема, в роботі «Трансформація філософії» [12] аналізує умови комунікативної практики і, фіксуючи інстанцію ідеального комунікативного співтовариства як необмеженого товариства дослідників, обґрунтовує принципову можливість універсальних норм конструктивної взаємодії на основі раціональної аргументації, герменевтичної настанови учасників на взаєморозуміння. Наявність такої інстанції унеможливлює монополізацію будь-ким права на всю повноту істини, яка народжується і функціонує саме у процесі долучення всіх до обговорення проблеми. За умови дотримання цієї універсальної норми взаємодії й досягається згода.

На думку Юргена Хабермаса, підґрунтям та джерелом будь-яких видів соціальної дії виступає комунікативна дія. Вона завжди здійснюється в середовищі «передрозуміння», що формується з імпліцитним знанням життєвого світу і, як базова форма раціональності, у свою чергу, передбачає певну структуру визнання і наділення певною цінністю учасників цієї дії, включаючи такі характеристики як довіра, значимість, рівноправ'я та аргументативність власне дискурсу. На погляд німецького мислителя, для цього необхідні «децентроване світорозуміння» [13, с. 197], наявність і визнання деяких культурних самоочевидностей [14, с. 202] , відмова від інтерпретації або пояснення чужого на основі власних понять [15, с. 369], примат згоди практичної щодо раціональної [16, с. 339].

Спираючись на ці ідеї, можемо дійти висновку, що комунікативна взаємодія в її нормативному розумінні є толерантною взаємодією і, навпаки, слідування нормам толерантності передбачає слідування нормам комунікативної взаємодії як такої. Толерантність не є безмежною і досягає своїх меж у тому разі, якщо учасник соціальної взаємодії заперечує самі умови толерантної комунікативної взаємодії, наприклад, вдаючись до злочину або до знущання над моральністю. Слідування нормам і правилам толерантності, отже, передбачає активну, відкриту комунікативну позицію до їх носіїв. Тому толерантність – це не тільки і не стільки терпимість до проявів самобутньої індивідуальної чи групової ідентичності. Вона відрізняється своїм рефлексивним характером, усвідомленістю своїх підстав, обґрунтованістю ціннісних пріоритетів, а відтак є морально і психологічно пов'язаною із вищою метою – створювати сприятливу атмосферу для підтримання суспільної солідарності та розгортання діалогу між суб'єктами соціальної дії в ім'я миру, справедливості, утвердження людської гідності.

Отже, школа, опираючись на цінності толерантності, може і повинна вчити молодь не лише доброзичливо ставитись до інших вірувань, а й чітко розрізняти, що є прийнятне, а що є неприйнятне в них, де межа можливого співробітництва на духовній ниві, а де потрібні принциповість і зрілість громадянської позиції, щоб не дати захопити себе у духовний полон і допомогти іншим. Ці якості є затребуваними сьогодні, оскільки з боку різних сумнівних «гуру», «пророків», «апостолів», «посланців Бога», які діють під гаслом толерантності, спостерігаються численні спроби поневолити легковірну молодь.

Для формування культури толерантності при вивченні предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах варто звертатися до краєзнавчих матеріалів. Північне Причорномор'я з давніх давен було територією, де життєві хвилі змішували представників різних народів. Ще до нової ери на територію теперішньої Миколаївщини прибули жителі славнозвісного Мілета, заснували Ольвію, а до того – вони ж поселилися на острові Березань, де знайдені залишки культових споруд, присвячених Афродиті, і комплекс кам'яних споруд – так званий «Некрополь Скадовського». Згідно з «Житія Святих Апостолів» після Вознесіння Сина Божого, його учень Андрій Первозваний проповідував у Скифії, Босфоринові, Християнська традиція починає відновлюватися у XVIII ст., коли на території області були побудовані перші козацькі церкви. Північне Причорномор'я довгий час перебувало в зоні впливу Кримського ханства. Тут будувалися мечеті. У стародавньому місті-фортеці Кара-Кермені або Ачі-Кале (м. Очаків) функціонувало 3 мечеті. В селі Тернівка (передмістя Миколаєва) перша мечеть була вже у 1790- р. В самому ж місті перша мечеть збудовано було у 1869 р. З входженням цих земель до складу Російської імперії її освоюють численні переселенці. Варто зазначити, що відповідним Імператорським указом їм було гарантовані свобода віросповідування, право будувати церкви і мати священнослужителів. Окрім православних, тут з'являються римо-католицькі, лютеранські, пізні протестантські, мусульманські, іудейські громади. Перший костьол у Миколаєві був побудований у 1794 році, а згодом – такий же у с. Киселівка. Ініціатором побудови лютеранської кірхи був

військовий губернатор Миколаєва, головний командир Чорноморського флоту адмірал О.С. Грейг (1816-1833).

Представників усіх конфесій спіткала спільна гірка доля бути беззахисним об'єктом переслідувань і утисків із боку колишньої атеїстичної влади. Так, на початок 1917 р. на території сучасної Миколаївщини існувало понад 800 храмів, у тому числі 16 римо-католицьких, 7 лютеранських, 92 синагоги і молитовні будинки, але більше половини культових споруд було згодом зруйновано.

Сприятиме формуванню толерантності ознайомлення учнів із різноманітною діяльністю релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства. Вже декілька років працює майстерня іконопису, яку очолює православний отець Сергій. Роботи художників виставлялися у київському музеї Івана Гончара. Вони, як повідомляють засоби масової інформації, прикрашають оселі В. Ющенка, Ю. Тимошенко, В. Януковича. [17, с. 18]. За сприяння католицької громади у 2005 р. відбулася виставка «Час примирення і надії. Папа Іван Павло II у ювілейному році». Православні громади допомагають у роботі з наркозалежними, позбавленими волі, громада Нового Заповіту «Наріжний камінь» і громада ХВЄ «Віфанія» – піклуються про ветеранів та інвалідів, адвентисти сьомого дня – забезпечують гарячим харчуванням щодня 15-20 найбільш знедолених. Улітку 2006 р. у започаткованих релігійними організаціями дитячих таборах відпочило 2000 дітей.

Таким чином, релігійний та релігієзнавчий компоненти освіти відрізняються за своїм суб'єктом, змістом, соціальним призначенням і водночас вони взаємодіють у формуванні духовно багатої, високоморальної особистості. Вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах є вимогою нашого бурхливого часу. Однією з важливих цілей цього є формування толерантності – соціально-психологічної якості, необхідної для ефективних суспільних взаємодій у полікультурному, багатоконфесійному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах (курси «Етика», «Основи християнської етики», «Основи релігійної етики») / За ред. І. Беха, директора Інституту проблем виховання АПН України // Історія в школах України. – 2006. – № 7.
2. Там само.
3. Переверзій В. Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги? // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 160-169.
4. Роулз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – 575 с.
5. Тригуб О.П. Релігії та конфесії Миколаївщини // Миколаївщина в новітній історії. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2007. – 280 с.
6. Седых Т.Н. Теория «симфонии властей»: история и современность // Вестник Московского университета. – Сер. 12. – Политические науки. – 2008. – № 4. – С. 31-37.
7. Метлицкая Л.И. Разработка урока «Не забудь меня, Господи, Тебя забывающего» // Педсовет. – 2006. – № 8 . – С. 13-15.
8. Сухомлинская О.О «Христианской этике» без иллюзий // День. – 2007. – 5 июня. – С. 6.
9. Гузик О. Основи християнської моралі: Авторська програма для учнів 1-11 класів НЗН // Шкільний світ. – 2005. – № 5-6. – С. 9-12.
10. Кущак І. Основи християнської культури: Авторська програма // Шкільний світ. – 2005. – № 41. – С. 9-14.
11. Кудряшова М.С., Мчедлова Е.М. Религия и политика в современном российском обществе // Вестник Московского университета. – Сер. 12. – Политические науки. – 2008. – № 4. – С. 23-30.
12. Апель К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – 328 с.
13. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие (пер. с нем. под ред. Д.В. Скляднева). – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же
17. Третьякова О. Работы николаевских иконописцев украшают дома Ющенко, Тимошенко и Януковича // Николаев за неделю. – 2008. – 18 января.

Рецензенти: к.пед.н., доцент б.в.з. Клименюк Н.В.,
д.пед.н., професор Букач М.М.

© Ханстантинов В.О., 2009

Стаття надійшла до редакції 24.04.2009 р.